

PROTESTI U NEDEMOKRATSKIM REŽIMIMA

Nebojša Vladisavljević¹

REZIME

Članak razmatra uspon, oblike i posledice protesta u nedemokratskim režimima, oslanjajući se na noviju literaturu iz uporedne analize političkih režima i društvenih pokreta. Oblik režima značajno oblikuje izgled za izbijanje protesta, kao i njegove oblike i posledice. Protesti često proizvode bitne promene u personalnom sastavu i politici vlasti, koje značajno utiču na strukturu i delovanje nedemokratskih režima, i ponekad vode promeni režima. Primeri su navedeni iz kasnog komunističkog autoritarizma u Poljskoj i Jugoslaviji, u kojima su dugotrajni protesti doprineli padu režima i države, i postkomunistički autoritarni režimi u Srbiji i Ukrajini koji su više puta uzdrmani a zatim i dokrajčeni „pritiskom odozdo“.

KLJUČNE REČI: autoritarizam, takmičarski autoritarizam, protesti, mobilizacija, Poljska, Jugoslavija, Srbija, Ukrajina

U literaturi danas prevlađuje shvatanje da su moderni nedemokratski režimi bez izuzetka veoma zatvoreni i represivni, da ne uzimaju u obzir važne interese i stavove stanovništva i da, osim u međunarodnom okruženju veoma povoljnom za demokratizaciju, predstavljaju izuzetno nepogodno okruženje za kolektivno delovanje običnih ljudi. Mada određeni prostor za delovanje uskog kruga opozicionih aktivista često postoji i sporadični protesti ponekad izbiju, smatra se da dugotrajnije proteste ne treba očekivati i da je ukupan uticaj protesta na nedemokratske režime veoma ograničen. U pojedinim slučajevima, očigledan je značaj uzajamnog odnosa protesta i političkih promena u nedemokratskom okruženju. Istočnoevropske revolucije 1989. godine, „revolucije u boji“ u Srbiji, Gruziji i Ukrajini i skorašnji

1 Autor je vanredni profesor Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Beogradu

protesti u Tunisu i Egiptu dobri su primeri. Ipak, čak i u ovim slučajevima, akademski i drugi pisci uglavnom vide proteste kao odraz drugih činilaca – strukturnih uslova, sukoba između i unutar elita, i promena u međunarodnom miljeu i delovanja spoljnih činilaca – a ne kao značajan i autentičan izvor i pokretač političkih promena.

Ovaj članak pokazuje da protesti, mada su u nedemokratskim režimima obično veoma ograničeni ili neregulisani, izbijaju često u nekim ali ne svim ovakvim režimima. Iako promena režima retko neposredno sledi, protesti često proizvode promene u personalnom sastavu i politici vlasti, koje značajno utiču na strukturu i delovanje nedemokratskih režima. Oblik režima značajno oblikuje izgled za izbijanje protesta, kao i njegove oblike, obim i posledice. Nastanak, širenje i rezultati narodnih protesta u nedemokratskim režimima imaju drugačiju dinamiku od one u demokratijama i postoje značajne razlike između različitih oblika nedemokratskih režima u ovom smislu. Članak obrazlaže teorijski okvir za proučavanje uspona, dinamike i posledica protesta u ovim režimima, oslanjajući se na dve vrste literature u uporednoj politici: uporedne analize političkih režima, pre svega u tradiciji istorijskih istraživanja Huana Linca i drugih autora koji proučavaju moderne nedemokratske i mešovite režime i promene režima; i istraživanja politike suprotstavljanja (*contentious politics*), uključujući istraživanja društvenih pokreta u zapadnim demokratijama i revolucija u vreme Hladnog rata.

Teorijske stavove o odnosu protesta i političkih promena ilustrujem primerima komunističkih i postkomunističkih režima u kojima su protesti često izbijali i proizveli značajne političke posledice. Prvu grupu primera čini kasni komunistički autoritarizam u Poljskoj i Jugoslaviji. Poljska je očigledan primer usled širokog i veoma uticajnog pokreta Solidarnost iz 1980/1981. Izbor Jugoslavije je pomalo kontroverzan pošto je literatura o Jugoslaviji uglavnom usmerena na proučavanje elita, ali članak pokazuje da je obim narodne mobilizacije prevazišao obim protesta u većini istočnoevropskih zemalja i značajno uticao na pad komunizma i raspad Jugoslavije (vidi Vladislavljević 2008). Drugu grupu primera čini postkomunistički mešoviti režim, ponekad nazvan takmičarskim ili izbornim autoritarizmom, u Srbiji i Ukrajini. Srbija je ovde očigledan primer usled velikih talasa protesta 1991, 1992, 1996/1997, 1999. i 2000, koji su se završili promenom režima. Ukrajina je takođe iskusila talase protesta u više navrata između 2000. i događaja krajem 2004, nazvanih Narandžastom revolucijom.

Izabrao sam ove primere pokušavajući da obuhvatim što raznovrsnije nedemokratske miljee u kojima su protesti izbijali i razvijali se, što bi trebalo da olakša empirijsku proveru mog stava o odnosu protesta i političkih promena u autoritarnim režimima. Imajući u vidu kasni

komunistički autoritarizam, Poljska i Jugoslavija su se bitno razlikovale ne samo u pogledu svog međunarodnog položaja, već i u veoma različitim izvorima i oblicima svog institucionalnog pluralizma. Takođe, Srbija u vreme Miloševića i Ukrajina u vreme Kučme predstavljale su dva različita politička okvira u kojima se postkomunistički takmičarski autoritarizam razvijao, onaj na Balkanu i drugi na području bivšeg Sovjetskog Saveza, obeleženi nasleđem različitih oblika komunističkog režima i postkomunističkog iskustva, kao i različitim međunarodnim položajem.

PROTESTI I POLITIČKE PROMENE U NEDEMOKRATSKIM REŽIMIMA

Teorijski pristup usmeren na analizu države snažno je oblikovao društvena i politička istraživanja (Evans et al. 1985). Ovaj pristup naglašava skup uzročnih mehanizama, tj. „onih procesa putem kojih države (strane, kao i domaća) oblikuju, omogućavaju ili ograničavaju ekonomske, asocijativne, kulturne, čak i socijalno-psihološke pojave“. Mada ne treba zaboraviti i na druge činioce, oni su ipak, za neke probleme i pitanja, manje važni uzročni procesi, čiji se uticaj često prelama kroz politički milje (Goodwin 2001, 36). Ova istraživačka tradicija je u velikoj meri oblikovala istraživanja kolektivnog delovanja običnih ljudi. Ranije, istraživanja u ovoj oblasti bila su usmerena uglavnom na nepolitičke činioce, kao što su nezadovoljstva koja izazivaju mobilizaciju (Smelser 1962), organizacioni potencijali i vođstvo grupa uključenih u proteste (McCarthy and Zald 1977) i izvori saglasnosti unutar društvenih pokreta (Gamson 1992; Klandermans 1988; Snow and Benford 1988). Istraživači protesta i društvenih pokreta koji upotrebljavaju pristup usmeren na analizu države koriste više pojmova, kao što su „država“, „politički proces“ i „politički režim“, kako bi izdvojili i označili bitne delove političkog miljea i njihov uticaj na društvene pokrete. Oni među njima koji istražuju viševjekovni istorijski razvoj i uticaj stvaranja administrativnih, pravnih, ekstraktivnih organizacija i organizacija prinude na pokretanje kolektivnog delovanja običnih ljudi na nivou država, obično koriste pojam „države“ (Tilly 1984).

Istraživači savremenih društvenih pokreta više su usmereni na način na koji pojedini opipljiviji činioци političkog miljea utiču na društvene pokrete. Oni koriste pojam „političke prilike“, ili „struktura političkih prilika“ (*political opportunities, political opportunity structure*), misleći na elemente političkog okruženja koji podstiču ljude na učešće u protestu (Goldstone and Tilly 2001; Meyer 2004; Tarrow 1998). Obični ljudi su retko u stanju da ozbiljno uzdrmaju moć vlastodržaca, političkih stranaka, različitih organizacija i interesnih grupa, jer nemaju stalan pristup političkom procesu, a nedostaju im i informacije, organizacioni potencijal,

novčana sredstva i pristup mas-medijima. Određene promene u političkom miljeu mogu umanjiti ovu neravnotežu između moći političkih elita i običnih ljudi i otvoriti prostor za proteste. U političke prilike ove vrste spadaju raspad dugotrajnih saveza političkih elita i interesnih grupa, sukobi elita, pojavljivanje uticajnih saveznika, popuštanje represivnih stepa i otvaranje prostora za učešće u političkom životu za pojedine grupe (McAdam 1999; Tarrow 1998, 76-80). Jednom pokrenuti, protesti započeti u ime određene grupe otvaraju prostor, tj. stvaraju političke prilike, za delovanje drugih grupa – srodnih i onih koje nisu ni u kakvoj vezi sa njima – i njihove različite zahteve. Početni protesti često otkrivaju da su vlasti ranjive, ukazuju drugim grupama na prednosti učešća u protestima, deluju kao primeri koji se mogu oponašati, sugerišu potencijalne saveznike, utiču na promenu odnosa između vlasti i učesnika u protestu i izazivaju delovanje drugih učesnika u političkom životu, onih kojima odgovara postojeći odnos snaga, jer ugrožavaju njihove interese (Beissinger 2007, 164; McAdam et al. 1998).

Postojani delovi političkog miljea utiču na organizovanje učesnika u protestu, njihove strategije delovanja i obim mobilizacije tako što ih motivišu da deluju na određeni, a ne neki drugi način (Kitschelt 1986; Kriesi et al. 1995). Decentralizovane države i one u kojima su vladajući krugovi bar delimično otvoreni prema protestima, otvaraju niz kanala putem kojih društveni pokreti mogu uticati na politički život i zato usmeravaju učesnike ka umerenim oblicima delovanja i podstiču ih da stvaraju decentralizovane organizacije. Nasuprot tome, centralizovane države i one sa isključivim pristupom prema narodnim protestima stvaraju uslove da učesnici u protestu koriste „remetilačka“, čak i nasilna sredstva, i motivišu ih da stvaraju centralizovane organizacije.

Pošto ovi autori pre svega istražuju društvene pokrete i proteste u savremenim državama Zapada, i često uzimaju zdravo za gotovo njihova demokratska obeležja, njihovi nalazi najčešće nisu primenljivi u istraživanju politike protesta u modernim nedemokratskim režimima. Zato je neophodno uvesti u analizu pojam režima. Politički režim čini „formalna ili neformalna organizacija središta političke moći, i njegovi odnosi sa društvom“ i „određuje ko ima pristup političkoj moći, i kako oni koji su na vlasti postupaju prema onima koji se nalaze izvan nje“ (Fishman 1990, 428). Dakle, država je središte političke moći, a režim označava način na koji se ova moć upotrebljava (Lawson 1993, 187). Odnos između oblika režima i protesta moguće je istraživati širokim istorijskim i savremenim upoređivanjima kako bi se u osnovnim crtama utvrdile razlike između protesta u političkim režimima na različitim polovima spektra. Oblici kolektivnog delovanja običnih ljudi i njihove posledice značajno se razlikuju u režimima visokog kapaciteta, tj. u onima koji mogu da nametnu svoje odluke na

celoj svojoj teritoriji, od onih u režimima niskog kapaciteta, tj. u predmodernim političkim zajednicama i savremenim slabim državama, kao što se i u demokratskim režimima razlikuju od onih u represivnim nedemokratskim režimima (Tilly 2006).

Istraživači revolucija su već razmatrali kako pojedini oblici režima podstiču pojedince i grupe da stvaraju revolucionarne pokrete, tj. društvene pokrete koji teže neograničenoj kontroli nad državom, i kako utiču na njihovo delovanje i ishode (Goodwin 2001; Wickham-Crowley 1992). Revolucionarni pokreti su ipak retki i pojavljuju se u isključivim i represivnim nedemokratskim režimima niskog kapaciteta, tj. onim državama koje ne kontrolišu u potpunosti svoju teritoriju. Pošto su savremeni režimi uglavnom režimi visokog kapaciteta, prostor za revolucionarne pokrete se sužava (Goodwin 2001). Pristup usmeren na analizu države i njenih posledica u istraživanju protesta i društvenih pokreta trebalo bi dakle da se usredsredi na one društvene pokrete – osim revolucionarnih – i masovne proteste u sivoj zoni između demokratije, s jedne strane, i veoma represivnih režima i onih niskog kapaciteta, s druge strane.

U ovim nedemokratskim režimima, vlasti uglavnom strogo ograničavaju proteste. Mnogi od ovih režima isključuju veći deo stanovništva iz političkog života, ali obično zadovoljavaju bitne socijalne, ekonomske i druge interese različitih društvenih grupa i/ili priznaju njihove etničke, verske ili nacionalne identitete. Zato revolucionarni pokreti nisu primamljivi većini ljudi, kao što i odsustvo neselektivne represije političkih zahteva daje nadu da drugi oblici delovanja mogu biti delotvorniji. Pored toga, ovo su režimi visokog kapaciteta, što čini revolucionarno delovanje veoma rizičnim i uglavnom nedelotvornim. Neke studije nenasilnog političkog delovanja bave se ovim političkim miljeom, ali se uglavnom usredsređuju na strateške aspekte nenasilja, ciljajući na aktiviste demokratskih pokreta u nedemokratskim državama (Ackerman and DuVall 2000; Schock 2005) ili istražuju dinamiku protesta u pojedinim nedemokratskim režimima bez širih uporednih uvida (O'Brien and Li 2006; Roberts and Garton Ash 2009).

USPON, DINAMIKA I POSLEDICE PROTESTA U AUTORITARNIM I MEŠOVITIM REŽIMIMA

I pored velikih razlika između pojedinih demokratskih zemalja u konfiguraciji političkih ustanova i odnosu prema protestima, demokratije su po definiciji decentralizovanije i tolerantnije nego moderni nedemokratski režimi i uglavnom tolerišu proteste. Manja ograničenja postoje u formalnim i neformalnim pravilima koja regulišu organizovanje učesnika protesta, pridobijanje novih pristalica, korišćenje formalnih organizacija i mas-medija radi mobilisanja podrške javnosti, a učesnici protesta mogu da koriste

različite repertoare delovanja. Već i sam pristup vlastima i zvanično priznanje učesnika u političkom životu redovno se odvija putem delotvorne upotrebe ovih repertoara (Tilly 2006, 76). Isključiv odnos prema protestima u demokratijama samo u pojedinim slučajevima, i povodom određenih političkih pitanja, izražava se trajnim suzbijanjem protesta. Uglavnom znači da se društveni pokreti ohrabruju da koriste određene institucionalne kanale i strategije protesta, a ne neke druge. Kao proizvod decenija uzajamnog odnosa države i različitih grupa učesnika u protestu, protest je u starijim demokratijama postao institucionalizovan, dok se institucionalizacija protesta posmatra kao bitan pokazatelj učvršćenja, ili konsolidacije, novih demokratija (Ekiert and Kubik 1999). Isključiv odnos nedemokratskog režima je bitno drugačiji i uglavnom snažno odvraća potencijalne aktiviste od pokretanja mobilizacije. Učešće u protestima u nedemokratskom okruženju povezano je sa velikim rizikom, jer oni koji se otvoreno suprotstavljaju vlastodržcima i tako podrivaju njihovu moć mogu očekivati upotrebu sile.

Činjenica da je izbijanje i održavanje protesta manje verovatno u nedemokratskim režimima ne znači da dugotrajni protest nije moguće ostvariti, već da ima drugačiju logiku i dinamiku od odvijanja protesta u demokratijama. Postoje velike razlike između modernih nedemokratskih režima u vidu: ograničenja koja postavljaju ekonomskom, socijalnom i političkom pluralizmu; strukture vođstva; uloge ideologije; i mobilizacije (Linz 2000; Linz and Stepan 1996; Diamond 2002). Oni nedemokratski režimi koji su manje centralizovani i isključivi, dakle autoritarni i mešoviti, a ne totalitarni ili post-totalitarni, u razdobljima kada se rastaču politički savezi i izbijaju sukobi elita, mogu otvoriti prostor za proteste i pružiti njegovim učesnicima institucionalne i druge resurse za dugotrajnu mobilizaciju. U ovim okolnostima, različite ustanove, organizacije i udruženja, koja uglavnom deluju kao oruđa političke kontrole, mogu se pretvoriti u oruđa mobilizacije. Učesnici u protestu mogu iskoristiti osetljivost političkih elita prema pojedinim grupama i njihovim zahtevima i umerenim strategijama umanjiti mogućnost nasilnog sukoba s vlastima. Takođe, mogu iskoristiti podele unutar i između elita i steći uticajne saveznike unutar establišmenta.

Kada se političke prilike „otvore“ i početni protesti pokrenu, uticaj protesta na politički život u nedemokratskim režimima postaje eksplozivniji nego u demokratijama. Prvo, izbijanje protesta utiče na odnose unutar nedemokratskog režima. Sukob između pristalica „tvrde“ i „meke“ linije obično izvire iz nesuglasica o politici prema protestima (O'Donnell and Schmitter 1986). Drugo, pošto regularni institucionalni kanali za izražavanje neslaganja sa zvaničnom politikom ne postoje, ili je njihovo funkcionisanje otežano arbitrarnim delovanjem vlasti, narodno nezadovoljstvo se vremenom akumulira do visokog nivoa. Treće, dok u demokratijama postoji jasna razlika između sistema vlasti i grupe političara koji se takmiče za

njeno osvajanje, javnost u nedemokratskom okruženju obično ne razlikuje vlastodršce i njihovu politiku od političkog režima. Zato sukobi oko pojedinih ličnosti i njihove politike koji se neizbežno pojavljuju tokom protesta mogu podržati stabilnost političkog režima u celini. Dakle, ne samo antirežimski protesti, već i oni koji nisu otvoreno i samosvesno usmereni protiv nosilaca i prirode režima, mogu voditi njegovoj promeni, tj. prelazu iz autoritarizma u demokratiju ili iz jedne vrste autoritarizma u drugu. Četvrto, rizici koji proističu iz učešća u protestima bitno su veći u nedemokratskim režimima nego u demokratijama. Zato, kada početni protesti ukažu na slabost i ranjivost vlasti, podele u vođstvu režima ili na nespremnost vlastodržaca da upotrebe silu, i tako naznače da su rizici koje nosi učešće u protestu umanjeni, nezadovoljstvo iz različitih izvora, koje je u demokratijama kanalisano kroz političke ustanove, izbija na javnu scenu u obliku vaninstitucionalnog pritiska na režim. Ako ih vlast ne zaustavi uverljivom silom, protesti mogu da izazovu značajnu političku ili institucionalnu promenu, kao što je promena režima, ili čak doprinesu raspadu države.

PROTESTI I KASNI KOMUNISTIČKI AUTORITARIZAM U POLJSKOJ I JUGOSLAVIJI

Komunistički režimi bili su zatvoreniji i represivniji od mnogih drugih oblika modernih nedemokratskih režima. Posle Drugog svetskog rata i kratkog razdoblja ograničenog političkog pluralizma, komunističke partije su preuzele svu vlast u zemljama Istočne Evrope uz odlučujuću podršku Sovjetskog Saveza i ubrzano gradile visoko centralizovani državni aparat, po ugledu na svoju partijsku organizaciju, uspostavile komandnu ekonomiju i pokrenule postepenu kolektivizaciju poljoprivrede. Usled široke represije staljinističkih režima, uticaj običnih ljudi na politički život nije se ispoljavao otvorenim suprotstavljanjem vlastima, već posredno, putem nepolitičkih sukoba i svakodnevnih oblika otpora, kao i u drugim represivnim društvenim i političkim miljeima. Primeri ovakvog delovanja su otpor seljaka prinudnom otkupu i kolektivizaciji poljoprivrede kroz sivo tržište i sporadično nasilje protiv predstavnika lokalne vlasti, izbegavanje drugih obaveza koje je režim nametao, odsustvovanje s posla u industrijskim preduzećima i otpor prinudnoj sekularizaciji društvenog života (Ekiert and Kubik 1999, 22-23; Bokovoy 1998; Scott 1990).

Poljski i jugoslovenski komunistički režimi su se bitno razlikovali od ostalih u Istočnoj Evropi. Uprkos totalitarnim tendencijama u početku, zadržali su ograničeni društveni pluralizam koji je otežavao mobilizaciju društva u režimske svrhe, naročito u oblasti ideologije, i uticao na stil vladanja komunista. U ovom kontekstu, destaljinizacija je proizvela složeniji i slojevitiji institucionalni okvir i složenije odnose unutar političke klase,

viši nivo ličnih sloboda i tolerancije u kulturi. Tokom sedamdesetih i osamdesetih, postepeno se konsoliduju autoritarni, a ne post-totalitarni režimi u ove dve zemlje (Linz and Stepan 1996, 255-256; Linz 2000, 256). Usled toga, obim protesta – dakle, broj učesnika, dugotrajnost i geografska rasprostranjenost protesta bitno su prevazišli onaj u drugim komunističkim zemljama. Ipak, postojale su značajno razlike između dve zemlje. Poljska je bila nacionalno i religijski homogena, unitarna i centralizovana država, kojom su upravljali vlastodršci delom nametnuti spolja, dok je Jugoslavija bila složena višenacionalna država, na čelu s autohtonim režimom koji je uživao značajnu podršku naroda. Ove razlike dovele su i do različitih oblika i ishoda protesta u dve zemlje.

U Poljskoj je društveni pluralizam opstao u znatno većoj meri nego u drugim zemljama sovjetskog bloka, čak i u staljinističkom razdoblju. Katolička crkva je zadržala određeni nivo autonomije u odnosu na partijsku državu, kao i uticaj na većinu seoskih porodica koje su prešle u gradove u potrazi za poslom i na mlade pripadnike radničke klase (Garton Ash 1999, 11). Privatni seljački posed je činio preko četiri petine površine obradive zemlje, a privatni sektor je opstao i u trgovini i uslugama. Posleratno pomeranje granica zemlje prema zapadu, proterivanje Nemaca i uništavanje Jevreja pretvorili su Poljsku u nacionalno i religijski homogenu državu. Pošto se se poljski nacionalni identitet istorijski razvijao uglavnom u suprotstavljanju Rusiji i Sovjetskom Savezu, nametanje socijalizma spolja i njegovo održavanje u okviru sovjetskog bloka slabili su položaj domaćih vlasti nasuprot homogenog društva i omogućili da se otpor vlastima vremenom kumulira (Linz and Stepan 1996, 258-259).

Oblik destaljinizacije koji se odvijao u Poljskoj posle 1956. stvorio je institucionalno, kulturno i ekonomsko nasleđe koje je periodično proizvodilo političke krize i omogućilo organizovanje grupa aktivista i njihove proteste (Ekiert and Kubik 1999, 21). Masovni protesti radnika u Poznanju 1956, koje su silom ugušile policija i vojska, i početak destaljinizacije proizveli su smene na vrhu partijske države, popuštanje represije, slabljenje pritiska na Katoličku crkvu, određenu institucionalnu autonomiju u okviru univerziteta, medija i profesionalnih organizacija, kao i delimično otvaranje prema Zapadu u oblasti nauke i kulture. Postepeno pritezanje represivnih stega narednih godina proizvodi nezadovoljstvo javnosti, a studenti i intelektualci pokreću masovne proteste 1968, suprotstavljajući se povratku cenzure i upotrebi sile od strane policije povodom mirnih studentskih protesta. Vlasti guše demonstracije silom i uklanjaju nepodobne kadrove sa univerziteta i iz partijske države. Veliki rast cena prehrambenih proizvoda u 1970. i 1976. izaziva masovne nasilne proteste radnika u velikim industrijskim centrima na obali Baltičkog mora. Radnici štrajkuju, demonstriraju na ulicama gradova, pale i uništavaju policijske stanice i partijske centrale,

a represija policije i vojske rezultira stotinama žrtava, masovnim hapšenjima, ali i povratkom cena na raniji nivo i naknadnim značajnim poboljšanjem standarda života radničke klase (vidi Laba 1991).

Industrijski radnici bili su glavni nosioci protesta jer je radnička klasa uživala strateški položaj u ideologiji i društvenoj strukturi socijalističkih država. Prvo, lenjinističke partije legitimisale su svoju vlast vladavinom navodno u ime radničke klase; drugo, ekonomski razvoj se zasnivao na teškoj industriji, sa znatno većim brojem industrijskih radnika u odnosu na ukupan broj zaposlenih nego u razvijenim zemljama Zapada. Zato su komunističke partije bile znatno osetljivije na proteste radničke klase nego na proteste drugih grupa. Do 1976. radnici, intelektualci i studenti su prema vlastima nastupali odvojeno, sa zahtevima koji su pre svega odražavali njihove posebne grupne interese. Široka represija radničkih protesta 1976. ipak, pokreće saradnju opozicionih grupa. Intelektualci na nerežimskoj Levici i oni okupljeni oko Katoličke crkve uspostavljaju ozbiljnije kontakte posle više decenija, a zatim i intelektualci iz KOR-a, disidentskog udruženja, i pojedinih predstavnika radnika (Garton Ash 1999, 19-27).

Poljska stiče jasne obrise autoritarnog režima sedamdesetih i osamdesetih (Staniszki 1984; Linz and Stepan 1996). Razuđenost institucionalnog i političkog okvira znatno prevazilazi standarde Sovjetskog bloka, s aktivnijom skupštinom u okviru koje deluju komunistička partija i kontrolisane seljačke i katoličke političke grupacije, izborima s više kandidata, više zvaničnih omladinskih organizacija, kao i relativno autonomnom Katoličkom crkvom i povezanim organizacijama. Reforma partijske organizacije i lokalne vlasti je otvorila prostor za uspon mlađih političara, ali i oslabila kontrolu vlasti nad društvom. Protesti s kraja 1970. izazvali su smenu Gomulke s položaja generalnog sekretara partije i uspon Gereka, a zatim i uspon grupe njegovih saradnika na ključne položaje u vrhu. Šira smena generacija u okviru partijske države i napredovanje velikog broja obrazovanih političara mlađe generacije proizvelo je popuštanje u oblasti ideologije i pragmatičniju politiku (Ekiert 1996, 219, 226-7). Novo rukovodstvo se okrenulo investicijama u tehnologiju, tržištima i zajmovima Zapada i ostvarilo visoku stopu privrednog rasta i značajno poboljšanje životnog standarda stanovništva. Ipak, preambiciozan plan reformi i veliki pritisak na ekonomske resurse zemlje, izazvan strategijom rukovodstva da veštačkim podizanjem životnog standarda radnika izbegne proteste, proizveli su ekonomsku krizu 1979. godine.

Nagli rast cena osnovnih prehrambenih proizvoda, uz neostvarena očekivanja građana izazvana ekonomskim reformama i narasli patriotski naboje posle izbora kardinala Karola Wojtyle za papu Jovana Pavla II, izaziva u avgustu 1980. najšire i najznačajnije proteste u Istočnoj Evropi posle Drugog svetskog rata. Štrajkovi i protesti prvo izbijaju u velikim industrijskim centrima na obali Baltičkog mora, kao i 1970-1971, ali se ubrzo šire i na

druge delove zemlje. Zahtevi radnika su ekonomski i socijalni, što je dovelo do vraćanja cena na pređašnji nivo, ali i politički, koji su imali uticaja na zvanično priznanje nerežimskih sindikata i popuštanje represije. Radnici sada odbacuju nasilje, organizuju se bez uticaja režimskih organizacija i koriste pojedine strategije protesta nastale u protestima iz 1970-1971, kao što su štrajk zaposedanjem fabrika, međufabrički štrajkački komitet kao oblik ujedinjavanja otpora vlastima i zahtev za stvaranje nezavisnih sindikata (Laba 1991, 82). Svesni represivne moći domaćeg režima i odlučnosti sovjetskih vođa da spreče promenu spoljnopolitičkog usmerenja zemlje, protivnici vlasti – predstavnici radnika i intelektualci okupljeni oko KOR-a – ne dovode otvoreno u pitanje vlast komunističke partije i položaj Poljske u okviru sovjetskog bloka. Zato se ovi događaji u Poljskoj ponekad nazivaju „samoograničavajućom revolucijom“ (Staniszki 1984).

Narednih meseci Solidarnost, novoosnovani nerežimski i visoko decentralizovani radnički sindikat, stiže gotovo deset miliona članova. Brzo širenje i zvanično priznanje Solidarnosti od strane partijske države omogućavaju samoorganizovanje drugih grupa, tako da se stvara široki društveni pokret nasuprot vlastima, tj. savez intelektualaca, radničke klase, zaposlenih u javnim službama i seljaka. Pod ovim pritiskom, režimske organizacije, kao što su profesionalna udruženja, omladinske organizacije, kontrolisane političke partije i sama komunistička partija, demokratizuju se iznutra i biraju nova rukovodstva (Ekiert and Kubik 1999, 40). Samoorganizovanje društva nasuprot partijskoj državi traje sve do decembra 1981, kada vojska, na čelu s generalom Jaruzelskim koji, prethodno došavši i na položaje šefa partije i predsednika vlade, uvodi vanredno stanje i širokom i efikasnom represijom zabranjuje Solidarnost i srodne organizacije.

Visoko decentralizovana struktura Solidarnosti, koja je olakšala njeno nasilno i efikasno gašenje, sada omogućava relativno brzo reaktiviranje suprotstavljanja vlastima u drugim oblicima. Energija otpora se usmerava na klasično disidentsko delovanje, kao što je izdavanje nezavisne „samizdat“ štampe i organizovanje „slobodnog univerziteta“. Vlasti uglavnom tolerišu ove aktivnosti, želeći da se ne zamere razvijenim zemljama Zapada od kojih je Poljska postala ekonomski zavisna. Posle ukidanja vanrednog stanja 1984. godine, postepeno popuštaju stege represije, kao i ograničenja delovanju unutar organizacija kontrolisanih od strane države. Novi talasi štrajkova i protesta izbijaju na proleće i tokom leta 1988. i pod njihovim pritiskom, i u međunarodnoj atmosferi bitno promenjenoj novom spoljnom politikom Gorbačova, pokreću se pregovori između predstavnika vlasti i Solidarnosti. Dogovor na „okruglom stolu“ vlasti i opozicije dovodi do raspisivanja izbora, izborne pobede Solidarnosti i stvaranja prve nekomunističke vlade u Istočnoj Evropi i, konačno, početka kraja komunizma u regionu.

Izvori, oblici i posledice protesta u Jugoslaviji bili su bitno drugačiji. Nasuprot drugim zemljama Istočne Evrope, jugoslovenski komunisti su osvojili vlast uglavnom svojim naporima krajem Drugog svetskog rata posle uspešnog vođenja pokreta za oslobođenje zemlje od stranih osvajača i pobeđe nad domaćim protivnicima u građanskom ratu u veoma složenom višenacionalnom miljeu. Komunisti su preoblikovali Jugoslaviju u višenacionalnu federaciju sovjetskog tipa i insistirali na toleranciji između različitih nacionalnih grupa. Ograničeni društveni pluralizam, u obliku dominantnog privatnog seljačkog poseda, zanatstva i privatne inicijative u delu sektora usluga, održao se i posle gušenja ostataka političkog pluralizma i neuspešnih pokušaja kolektivizacije. Sukob Staljina i Tita 1948. usmerio je režim van granica sovjetskog tipa socijalizma i postepeno vodio funkcionalno i teritorijalno decentralizovanijem i kulturno opuštenijem autoritarizmu, sa više ličnih sloboda nego u zemljama sovjetskog bloka i bliskim vezama sa Zapadom.

Nosioci protesta u Jugoslaviji bili su pripadnici onih grupa kojima je strateški položaj u zvaničnom, sistematski promovisanom nasleđu oslobodilačkog rata i autohtone komunističke revolucije obezbeđivao poseban tretman. Radnička klasa je, kao i u drugim socijalističkim zemljama, zauzimala središnji položaj u ideologiji režima, ojačan uvođenjem i razvijanjem radničkog samoupravljanja, i imala veliki potencijal da izazove političku nestabilnost usled svoje masovnosti i koncentracije velikih fabrika oko najvećih gradova. Pored toga, studenti su ostvarivali ključnu vezu između inteligencije i omladine – koja je imala značajnu ulogu tokom rata i preuzimanja vlasti, kao i u obnovi zemlje i pokušajima socijalističkog društvenog preobražaja – i partija ih je smatrala najvažnijim prenosiocima novih vrednosti (Lilly 2001). Konačno, komunističko rukovodstvo je imalo sluha za spontane nacionalne zahteve iz „širokih narodnih masa“ pošto je bilo posvećeno zvaničnom priznanju i obezbeđenju širokih kolektivnih prava svih nacionalnih grupa, kao i teritorijalne autonomije.

Industrijski radnici su svoje nezadovoljstvo izražavali štrajkovima. Između 1958. i 1969. održano je gotovo 2000 štrajkova, uglavnom kratkih jer su vlasti brzo reagovalе ispunjavajući zahteve radnika. Organizatori štrajkova su često maltretirani, ali je represija bila veoma selektivna (Jovanov 1979, 77, 186; Sekulić 1987, 25, 32). Veliki protesti izbijaju 1968. godine. Na demonstracije nekoliko hiljada studenata u junu vlasti su odgovorile prekomernom silom i izazvale višednevni štrajk na Beogradskom univerzitetu i zahteve za zvaničnim priznanjem prava na protest, više samoupravljanja i smanjivanjem društvenih nejednakosti i nezaposlenosti. Posle Titovog govora studentima, režim prihvata neke od njihovih zahteva, ali i vrši represiju nad istaknutim učesnicima protesta (Popov 1983, 15-56).

U jesen iste godine, stotine Albanaca protestovali su širom Kosova i u severozapadnoj Makedoniji, zahtevajući republiku Kosovo, čak i ujedinjenje s Albanijom. Partijsko vođstvo odbija ove zahteve i uspostavlja red, ali i postepeno proširuje autonomiju ove autonomne pokrajine i uvodi niz mera da zadovolji zahteve Albanaca. Od marta do maja 1981. protesti više hiljada Albanaca više puta izbijaju širom pokrajine, prvo studentski a zatim i masovni s nacionalnim predznakom, sa zahtevom za republiku Kosovo, pa i za ujedinjenje sa susednom državom. Došlo je do nasilnih obračuna s milicijom i napada na Srbe i njihovu imovinu, a vlasti su proglasile vanredno stanje i silom ugušile proteste u kojima je više desetina ljudi poginulo a stotine su uhapšeni (vidi Kola 2003; Đaković 1984).

Ustavne i partijske promene krajem šezdesetih i početkom sedamdesetih radikalno su oslabile federalni centar i ojačale republike i autonomne pokrajine, imajući u vidu njihove narasle nadležnosti, kontrolu nad imenovanjem saveznih funkcionera i izvršavanjem odluka saveznih organa, i obim državnog i partijskog aparata. Vojvodina i Kosovo, do tada samo autonomni regioni unutar Srbije, stiču status sličan republikama. Jugoslavija postaje dovršena konsocijacija, zasnovana na zajedničkom vršenju vlasti republičkih i pokrajinskih rukovodilaca koji predstavljaju i konstitutivne narode i najbrojnije nacionalne manjine. Opštine stiču formalno, a delom i realno, široku samostalnost i dovršava se veoma razučena korporativna struktura institucija samoupravljanja u ekonomskom, društvenom i političkom životu. Dakle, nastaje neobični spoj društvenog, ekonomskog i institucionalnog pluralizma – karakterističnog više za autoritarne nego post-totalitarne režime – i radikalno decentralizovanog federalizma konsocijalnog tipa, što je retkost u savremenim nedemokratskim režimima. U ovom političkom miljeu, brzo širenje ekonomske krize posle Titove smrti, kao i sve veća politička nestabilnost, izazvana sukobima i promenama saveza u političkom vrhu usled smene generacija i popuštanja represivnih stega, otvaraju prostor za mobilizaciju građana u drugoj polovini osamdesetih (Vladislavljević 2008, 35-9, 43-50).

Talas protesta pokreću Srbi s Kosova nezadovoljni svojim položajem i zabrinuti sve bržim demografskim padom usled više stope prirodnog priraštaja Albanaca i iseljavanja svojih sunarodnika. Posle gušenja demonstracija Albanaca 1981. i strahovanja da nastaje široki secesionistički pokret, savezno rukovodstvo napušta politiku promocije albanskog nacionalnog identiteta i teritorijalne autonomije Kosova i obraća pažnju na pritužbe Srba na diskriminaciju u upotrebi jezika, zapošljavanju, raspodeli stanova i odsustvu zaštite prava i imovine od strane sudova i organa bezbednosti. Ove promene ohrabruju neke nezadovoljnike Srbe s Kosova da lobiraju visoke savezne i republičke funkcionere za pomoć i raspravljaju o svojim problemima na lokalnim sastancima SK i SSRN. Pošto nema rezultata, šalju više peticija

saveznim i republičkim organima i održavaju niz javnih skupova i protesta u pokrajini i u Beogradu između 1985. i 1987. i stvaraju i povezuju lokalne mreže aktivista u širi društveni pokret. Proteste podržavaju beogradski intelektualci-disidenti a kasnije i Milošević, ali i pored saradnje sa njima, pokret zadržava samostalnost gotovo do kraja 1988. godine (Vladisavljević 2008).

Radničko nezadovoljstvo značajnim padom životnog standarda usled ekonomske krize ispoljava se kroz značajno povećanje broja i dužine trajanja štrajkova od polovine osamdesetih (vidi Fočo 1989). Veliki protesti izbijaju 1987, kao što su dvomesečni štrajk labinskih rudara i demonstracije radnika u Skoplju i Ljubljani, i polovinom 1988, kada rudari i industrijski radnici iz Bosne, Hrvatske i Srbije organizuju protestne marševe i proteste u Beogradu i administrativnim centrima republika, noseći partijske i državne zastave i Titove slike, ali i skandirajući parole protiv visokih političkih rukovodilaca. Zahtevi su ekonomski i socijalni, ali se nezadovoljstvo koncentriše na visoke funkcionere i iznosi pred celom jugoslovenskom javnošću. Istovremeno, pokret Srba s Kosova pokreće više protesta u Vojvodini, centralnoj Srbiji i Crnoj Gori, zahtevajući ustavne promene sužavanjem nadležnosti autonomnih pokrajina i jačanjem organa Srbije koji ih podržavaju i vrše pritisak na rukovodstva Vojvodine i Crne Gore da ih podrže. Ovi protesti otkrivaju široku podršku lokalnog stanovništva zahtevima pokreta i nezadovoljstvo svojim rukovodstvima, izazivaju javne sukobe između i unutar republičkih i pokrajinskih rukovodstava i otkrivaju građanima slabosti režima (Vladisavljević 2008, 109-44).

Od početka septembra 1988. do kraja marta 1989. javni skupovi, mitinzi, štrajkovi, protestne šetnje, demonstracije, pa i štrajkovi glađu dominiraju političkom scenom Srbije i Crne Gore. Proteste u Vojvodini i Crnoj Gori, koje su inicirali Srbi s Kosova, sada pokreću lokalne mreže aktivista stvorene preko leta, tj. svi oni koji podržavaju zahteve pokreta i mnogi drugi nezadovoljni rukovodstvima iz različitih razloga, naročito pojedini lokalni funkcioneri, direktori velikih preduzeća i sindikalisti. Nasuprot ovim nerežimskim protestima, režimske organizacije uglavnom preuzimaju organizaciju mitinga solidarnosti u centralnoj Srbiji, uključujući propagandu, industrijski proizvedene parole i ponekad organizovani prevoz i lanč-pakete za učesnike. Velike demonstracije počinju 4. oktobra kada 5.000 radnika Rakovice traži ostavku predsednika SIV-a, provaljuje u zgradu Savezne skupštine i tamo čeka satima da im se obrati Milošević. Sutradan to isto čine i njihove kolege iz druge fabrike u Rakovici, a istog dana počinju i demonstracije desetina hiljada ljudi u Novom Sadu, izazvane smenama lokalnih funkcionera iz Bačke Palanke, jer su se usudili da javno kritikuju rukovodstvo Vojvodine. Nakon velikih dvodnevni protestata, nazvanih „Jogurt revolucijom“ jer su radnici gađali zgradu pokrajinske vlade čašama jogurta, rukovodstvo podnosi ostavku. Ovi protesti izazivaju narednog

dana slične demonstracije u Titogradu. Policija sledećeg jutra silom razbija proteste, kao i niz protesta širom Crne Gore narednih dana, ali prekomerna upotreba sile prema učesnicima protesta izaziva duboke podele u rukovodstvu Crne Gore i nezadovoljstvo velikog broja građana. Dvodnevne demonstracije desetina hiljada ljudi u januaru 1989. završavaju se ostavkama visokih funkcionera.

Ovi događaji se često nazivaju „antibirokratskom revolucijom“ jer je fokus protesta bilo nezadovoljstvo visokim funkcionerima, tj. „birokratama“ ili „foteljašima“, bez obzira na različite izvore nezadovoljstva i zahteve različitih grupa. Ovi događaji i približavanje ustavnih promena u Srbiji izazivaju velike proteste Albanaca u novembru 1988. Protestni marš rudara iz Starog Trga pokreće velike petodnevne demonstracije u Prištini i širom Kosova, a ignorisanje njihovih zahteva proizvodi dramatičan štrajk gladu rudara u Starom Trgu u februaru 1989. i generalni štrajk u Pokrajini. Savezno rukovodstvo proglašava vanredno stanje i silom guši proteste. U međuvremenu, demonstracije stotina hiljada građana u Beogradu i širom Srbije održavaju se iz protesta prema zvaničnoj podršci rukovodstva Slovenije starotrškim rudarima i zahtevu da se zaustave ustavne promene. Ovi događaji zadali su fatalni udarac starom establišmentu, otvorili prostor oportunističkim režimskim političarima, kao što je bio Milošević, da se priključe popularnim antibirokratskim zahtevima i kooptiraju pojedine lokalne predvodnike protesta u organe vlasti, i tako olakšali uspon populističkog autoritarizma u Srbiji. Protesti su takođe podigli nacionalne strasti u radikalno decentralizovanoj višenacionalnoj federaciji u trenutku kada se komunistička struktura moći ubrzano raspadala. Raspad Jugoslavije, prethodno smatran gotovo nemogućim od strane političke klase i stanovništva, sada postaje jedna od mogućih varijanti rasplesa (vidi Vladislavjević 2008, 202-10).

Dakle, autoritarni oblik režima u Poljskoj i Jugoslaviji, nasuprot post-totalitarizmu u drugim delovima Istočne Evrope, otvorio je prostor za masovne, dugotrajne proteste i društvene pokrete osamdesetih i značajno uticao na njihove ciljeve i oblike delovanja. Razlike između dva slučaja – nacionalno homogena unitarna država kojom su upravljali delom spolja podržani vlastodršci naspram radikalno decentralizovane višenacionalne federacije na čelu sa autohtonim režimom – odrazile su se i na oblike i posledice narodne mobilizacije. Ključno obeležje ovih protesta, osim protesta u Jugoslaviji 1981, bila je umerenost. Učesnici protesta pragmatično su zahtevali političke promene, ali ne i promenu režima iz različitih razloga. U Poljskoj, aktivisti su bili svesni unutrašnjih i spoljnopolitičkih ograničenja, a u Jugoslaviji većina učesnika u protestima prihvata legitimnost autohtone vladavine komunista. Nasilni oblici delovanja se odbacuju iz pragmatičnih razloga, da ne bi izazvali represiju režima i ponovili negativna iskustva ranijih protesta. U Poljskoj, fokus je na samoorganizovanju društva nasuprot

nelegitimnoj partijskoj državi, dok se u miljeu radikalno decentralizovane države i šarolikog višenacionalnog društva u Jugoslaviji protesti odvijaju na obodima zvaničnih organizacija, kao i u sukobima s pojedinim nivoima i predstavnicima partijske države, i u saradnji s drugim delovima establišmenta. Sve u svemu, strategije i oblici protesta u ove dve zemlje prešli su dug put od onih koji su se odnosili isključivo na uske interese pojedinih grupa-nosilaca protesta i često uključivali i nasilne odgovore na represiju policije i snaga bezbednosti pre osamdesetih, do širih političkih zahteva i prevashodno nenasilnih oblika delovanja, kao i stvaranja širih saveza različitih grupa u suprotstavljanju vlastima ili pojedinim grupama funkcionera.

Protesti su bitno uticali na politiku i personalni sastav partijske države, a dugoročno i na oblike političkih ustanova i odnose države i društva. Radnička klasa u Poljskoj je jedina u Istočnoj Evropi uspela da štrajkovima i protestima zaštititi svoj životni standard sedamdesetih i osamdesetih, a gotovo svi poljski lideri posle 1956. napustili su svoje položaje pod pritiskom „odozdo“ (Ekiert 1996, 217). Protesti i krize koje su ih pratile otežali su kontrolu partijske države nad društvom, izazvali suprotstavljanje novih grupa nezadovoljnika i dugoročno proizveli razuđeni institucionalni milje i vodili popuštanju ideološkog pritiska. Konačno, otpor režimu organizovan početkom osamdesetih i reaktiviran narednih godina, naročito 1988/1989, ključno je doprineo promeni režima i početku kraja komunizma u Istočnoj Evropi. U Jugoslaviji, komunističko rukovodstvo je ugušilo proteste krajem šezdesetih, ali i prihvatilo više njihovih zahteva koji su značajno oblikovali politiku i ustanove režima i države. U drugoj polovini osamdesetih, organizatori i učesnici protesta ne stvaraju zajednički front nasuprot režima, već predstavljaju novi, značajan činilac u složenom odnosu slojevite političke klase i društva, kao i između različitih delova razuđenog višenacionalnog društva. Brzo širenje protesta 1988/1989. olakšava preobražaj starog režima u populistički autoritarizam i ubrzava nacionalnu mobilizaciju i već započeto rastakanje zajedničke države (Vladislavljević 2008).

PROTESTI I TAKMIČARSKI AUTORITARIZAM U SRBIJI I UKRAJINI

Veliki protesti više puta su se odvijali u Srbiji u vreme vladavine Miloševića, i u Ukrajini u vreme Kučme, oblikovali su njihove ustanove, politiku i personalni sastav i, konačno, izazvali njihov pad s vlasti. Za razliku od komunističkog autoritarizma, ovi mešoviti režimi ostavili su značajno širi prostor i mogućnosti za organizovanje opozicionih snaga i suprotstavljanje autoritarnim vlastima. Takmičarski autoritarni režimi (ili izborni autoritarizam, ako se upotrebi nešto šire određenje ovog pojma) su civilni nedemokratski režimi s redovnim višestranačkim izborima, koji su takmičarski

ali ne i pošteno. Demokratske ustanove postoje, ali se pravila prečesto krše (Levitsky and Way 2010; Schedler 2006). Opozicione stranke i drugi protivnici vlasti imaju pristup institucionalnim resursima kao što su skupština, pravosuđe, lokalne vlasti i različite kontrolne agencije i tela, koji u trenutku kriza mogu postati ključne arene sukoba između vlasti i opozicije (Levitsky and Way 2002, 54-57; Schedler 2006). Istovremeno, takmičarski autoritarizam stvara velika nezadovoljstva među opozicionim strankama, delovima građanskog društva i u delu stanovništva. Vlastodršci često ograničavaju delovanje opozicije zastrašivanjem, pa i hapšenjima njenih aktivista i vođa, i ograničavaju im pristup medijima i finansiranje izbornih kampanja. Redovna zloupotreba resursa države u uskostranačke svrhe i protiv političkih protivnika, kao što je slanje poreznika onima koji podržavaju opoziciju, i široka korupcija odbijaju veliki deo stanovništva od autoritarnih vlasti (Levitsky and Way 2010; Schedler 2006). Ova eksplozivna smeša značajnih resursa za delovanje opozicionih snaga i velikog narodnog nezadovoljstva čini takmičarski autoritarizam po prirodi nestabilnim, ili strukturno slabim (Vladisavljević 2010).

Prelaz od labavog komunističkog režima u novi oblik autoritarizma u Srbiji završio se prvim višestranačkim izborima u decembru 1990. Nasuprot većem delu Istočne Evrope, Milošević i Socijalistička partija Srbije (SPS) do noga su potukli razjedinjenu opoziciju. Pored izborne manipulacije, širokih zloupotreba državnih resursa i propagande protiv opozicije u državnim medijima, izborna pobeda i velika asimetrija moći vlasti i opozicije izvirala je iz „genetske“ legitimnosti koju su Milošević i SPS uživali među svojim pristalicama usled istorijskih prilika u vreme uspostavljanja njihove vlasti, kada se ubrzano raspadala komunistička struktura moći i širio nacionalizam u složenoj i sve disfunkcionalnijoj višenacionalnoj federaciji (Vladisavljević 2008). Široka podrška Miloševića Srbima u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini u vreme raspada Federacije i ratnih sukoba olakšala je izborni uspeh vladajućoj stranci, dok su međunarodna izolacija Srbije i ekonomske sankcije Ujedinjenih nacija u prvoj polovini decenije usmerili nezadovoljstvo stanovništva kolapsom ekonomije i drastičnim padom životnog standarda delimično i prema prozapadno orijentisanoj demokratskoj opoziciji.

Ipak, više talasa narodne mobilizacije protiv vlasti uzdrmalo je Miloševića i SPS u ovoj deceniji. Već u martu 1991. izbile su demonstracije više desetina hiljada pristalica opozicionih stranaka usled nastavka medijske propagande protiv opozicije, a posle široke policijske represije i zatvaranja nezavisnih medija, studenti i drugi građani pokrenuli su višednevne proteste. Demonstracije prestaju tek posle ostavki ministra unutrašnjih poslova i urednika državne televizije i ponovnog otvaranja nezavisnih medija. U junu 1992. održavaju se velike višednevne demonstracije opozicije i

studenata zbog Miloševićevog doprinosa međunarodnoj izolaciji i uvodnju sankcija UN i prestaju tek pošto je Milošević obećao vanredne izbore na svim nivoima do kraja godine. Sledeći talas protesta više desetina hiljada pristalica opozicije, građana i studenata izbija u novembru 1996. Iako je SPS pobedio na saveznim parlamentarnim izborima, Milošević poništava pobedu opozicije na lokalnim izborima i tako izaziva tromesečne masovne protestne šetnje i demonstracije u Beogradu i gradovima širom Srbije i do tada najveću krizu režima, koju zaustavlja priznanje izbornih rezultata uz posredovanje delegacije OEBS-a. Manji talas protesta izbija posle NATO bombardovanja leta 1999, a Milošević i SPS konačno silaze s vlasti posle demonstracija više stotina hiljada ljudi u Beogradu početkom oktobra 2000, izazvanih nepriznavanjem pobeđe Koštunice i Demokratske opozicije Srbije (DOS) na saveznim predsedničkim izborima.

Ključni nosioci suprotstavljanja vlastima bile su opozicione stranke i koalicije, njihove vođe, aktivisti i pristalice. Srpski pokret obnove, Demokratska stranka, Demokratska stranka Srbije i, kasnije, Građanski savez, podneli su najveći teret otpora i represije autoritarne vlasti, koja se opet oslanjala na male stranke - koalicione partnere SPS - i na ekstremističku opoziciju oličenu u Srpskoj radikalnoj stranci. Tokom decenije bilo je više ozbiljnih pokušaja stvaranja zajedničkog fronta opozicije protiv režima, kao što su koalicija DEPOS stvorena sredinom 1992, koalicija „Zajedno“ iz 1996/1997. i DOS, koalicija velikog broja opozicionih stranaka, iz 2000. Ipak, otpor vlastima bio je znatno širi od opozicionih stranaka i uključivao je građanska udruženja, nevladine organizacije, nezavisne medije, pokret mladih „Otpor“, kao i veoma veliki broj pojedinaca van ovih stranaka, udruženja i organizacija koji su zahtevali ne samo smenu stranačkih garnitura na vlasti, već uspostavljanje demokratije. Uticaj ovih poslednjih naročito je došao do izražaja u velikim talasima mobilizacije protiv režima.

Snažan pritisak opozicionih snaga i talasa mobilizacije, kao i promeњene spoljne i unutrašnje političke okolnosti, utiču na postepeni preobražaj takmičarskog autoritarizma u Srbiji, od relativno otvorenog populističkog režima ka sve zatvorenijem obliku lične vlasti s neopatrimonijalnim tendencijama (Vladisavljević 2010). Početkom decenije, glavni stub režima je hegemonistička vladajuća stranka, sa veoma brojnim i posvećenim članstvom, razuđenom organizacionom strukturom i velikom imovinom, obnovljenim rukovodstvom, širokom klijentelističkom mrežom i bliskim vezama s najvećim sindikatom. Nasuprot ogromnim resursima vladajuće stranke, kao i državnih organa i većeg dela privrede pod njenom kontrolom, stoji po programskim i ličnim osnovama podeljena opozicija, malih organizacionih mogućnosti, s ograničenim kadrovskim i finansijskim potencijalom, ograničenom pristupu medijima i slabim vezama sa sindikatima.

Kako su izborna podrška SPS-a i lična popularnost Miloševića vremenom opadali, tako je rasla izborna manipulacija i zloupotreba javnih resursa protiv opozicije i disciplinovanje same vladajuće stranke od strane neprikosnovenog vođe. Pokušavajući da opravda veliki zaokret od svoje ranije politike bezrezervne podrške Srbima u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini u ratnim sukobima u tim republikama ka politici usmerenoj prema postizanju mira u regionu i ekonomskom razvoju Srbije, kao i da učvrsti ličnu kontrolu nad vladajućom strankom, Milošević vremenom uklanja sve potencijalne protivnike unutar SPS-a i sve više se u upravljanju zemljom oslanja na malu kliku prijatelja i poslovnih ortaka svoje porodice. Tako se SPS, od hegemonističke stranke vlasti, s velikom izbornom podrškom i širokom klijentelističkom mrežom, postepeno pretvara u organizaciono i kadrovski istrošeno lično izborno oruđe Miloševića. Politizovana ekonomija, veliki obim korupcije, hedonistički stil života novih bogataša povezanih s režimom i represivna i arbitrarna vlast, za koju se vezuju ubistva uticajnog novinara i izdavača Ćuruvije 1999. i bivšeg predsednika Srbije Stambolića 2000, značajno sužavaju društvenu osnovu režima krajem devedesetih i olakšavaju ujedinjenje opozicije i širenje njene izborne podrške.

Ove promene u strukturi režima i delovanju vlasti unutar šireg okvira takmičarskog autoritarizma značajno su uticale na mogućnosti, kapacitete i ishode delovanja opozicionih snaga. Početkom devedesetih, organizacioni, finansijski, kadrovski i klijentelistički potencijali vladajućeg kruga, kao i njegova „genetska“ legitimnost, sprečavali su ozbiljnije političke promene, ali su masovni protesti ipak privremeno zatresli temelje Miloševićeve vlasti i dugoročno doprineli opadanju njegove podrške u narodu, širenju opozicionih mreža i jačanju njihovih organizacionih sposobnosti. Sredinom decenije, vlast je bila oslabljena a obični ljudi pomogli su vođama demokratske opozicije da prevaziđu svoje mogućnosti tokom protesta povodom izborne krađe. Iako je Milošević uz značajne koncesije opoziciji uspeo da se održi na vlasti, izgubio je kredibilitet u zemlji i inostranstvu stečen zaustavljanjem rata u Bosni, dok su opozicione snage uspostavile kontrolu nad resursima velikih gradova, a nevladin sektor i nezavisni mediji ubrzano su jačali. Konačno, neopatrimonijalna transformacija režima i posledice bombardovanja i povlačenja vojske i policije s Kosova 1999. i široka međunarodna podrška njegovim protivnicima podrili su vlast Miloševića i ojačali opozicione snage u narednoj godini. Organizaciono, materijalno, kadrovski i izborno ozbiljno oslabljena vlast sada se suočila s jakom opozicijom i odlučnošću veoma velikog broja građana nezadovoljnih represijom i svojim životnim standardom, u domaćem i međunarodnom okruženju povoljnom za promenu režima.

U Ukrajini, takmičarski autoritarni režim nastaje posle raspada SSSR-a i sticanja nezavisnosti, u vreme vladavine Kravčuka, i stiče konačne obrise

posle izbora Kučme za predsednika 1994. Autoritarno upravljanje, pre svega neformalnim sredstvima, odvija se u okviru formalno demokratskog okvira, ali postoji i visok nivo kompeticije unutar i izvan centra političke moći oko predsednika. Predstavnici vlasti šikaniraju opozicione kandidate, ali opozicija nije zabranjena niti se hapse njeni predstavnici. Pored autoritarnih ustanova, važan oslonac moći predsednika su oligarsi, često bivši komunistički i omladinski funkcioneri i direktori velikih državnih preduzeća koji su se obogatili preko bliskih veza s izvršnom vlašću i velikih privilegija u privatizaciji, u dobijanju monopola i državnih subvencija, u trgovini energentima i neplaćanjem poreza. Oligarsi kontrolišu velike poslovne konglomerate, ogromna finansijska sredstva, uticajne elektronske i štampane medije i vrše veliki uticaj na funkcionisanje izvršne vlasti, pa i organa bezbednosti. Usled slabosti državnih ustanova, političkih stranaka i regionalne koncentracije oligarhijskih interesa, predsednik više deluje kao arbitar među oligarsima nego što dominira političkim životom ali neprestanim prebacivanjem državnih privilegija s jednih na druge oligarhe onemogućava da neki od njih postanu previše uticajni i ugroze njegovu moć (Aslund 2006; Way 2005). Tako nastaje visoko takmičarski oligarhijski sistem, sa velikim obimom korupcije, arbitrarnom vlašću i slabim i neorganizovanim opozicionim snagama, osim antisistemske Komunističke partije i populističke Socijalističke partije.

Tokom devedesetih, uprkos teškoj ekonomskoj situaciji, značajnom padu životnog standarda, rasprostranjenoj korupciji i velikom nezadovoljstvu građana, nije bilo značajnijih protesta protiv vlasti. Prvi masovni protesti izbijaju februara 2001. povodom objavljivanja tonskog zapisa na kojem se čuje glas predsednika Kučme kako nalaže ministru unutrašnjih poslova da se „pozabavi“ novinarom Gongadzeom. Ovaj kritičar vlasti i borac protiv korupcije nestao je u septembru a njegovo telo nađeno je u novembru 2000. Demonstracije 20.000-30.000 ljudi trajale su više dana, a desetine šatora za učesnike protesta podignuto je na centralnom trgu u Kijevu. Pod parolom „Ukrajina bez Kučme“, demonstranti su zahtevali njegovu ostavku ali nisu imali širu podršku naroda. U martu dolazi do nasilnih sukoba demonstiranata i policije, verovatno usled provokatora vlasti i protesti se gase. Sledeći talas protesta sličnog obima izbija u glavnom gradu u septembru 2002, na drugu godišnjicu nestanka Gongadzea, sa ponovnim zahtevom sa ostavku Kučme, a manji protesti se odvijaju i na narednu godišnjicu ovog događaja. Glavni nosioci protesta do 2004. bili su studenti, nezadovoljni građani i aktivisti građanskih udruženja i pokreta. Neki od njih učestvovali su u protestima iz 1990. kada su studentski protesti i radnički štrajkovi primorali predsednika vlade tadašnje sovjetske republike Ukrajine da podnese ostavku. Opozicione stranke dugo ostaju po strani i suprotstavljaju se režimu samo u parlamentu gde stiču pristup medijima

i poslanički imunitet. Nekoliko stranaka se ozbiljnije uključuje u masovne proteste protiv Kučme u septembru 2002, ali „Naša Ukrajina“, najveća opoziciona grupacija i pojedinačno najveći politički blok u parlamentu, uglavnom izbegava vaninstitucionalno delovanje (Wilson 2009).

U izbornoj kampanji 2004. nastaje široki front otpora vlastima stvaranjem velike koalicije opozicionih stranaka i usaglašenim delovanjem građanskih udruženja, društvenih pokreta i nevladinih organizacija. Uticajni pokret mladih „Pora“ („Vreme je“) nastao je po uzoru na pokrete „Otpor“ iz Srbije i „Kmara“ iz Gruzije. Masovni mitinzi opozicionih stranaka održavaju se tokom leta 2004, kao prethodnica kampanje za predsedničke izbore na kojima se kandidat opozicije Juščenko, bivši dugogodišnji guverner centralne banke i Kučmin premijer od 1999. do 2001, suprotstavlja Janukoviču, kandidatu Kučme i velikih oligarha. Veliki protesti izbijaju neposredno posle izborne krađe u drugom krugu predsedničkih izbora i narednih dana dostižu pola miliona učesnika iz svih delova Ukrajine i stvaranje „grada šatora“ u centru Kijeva. Masovne demonstracije koje su trajale sedamnaest dana, nazvane „narandžastom revolucijom“, izazivaju podele unutar vladajućeg kruga i dogovor vlasti i opozicije o ponovnom održavanju drugog kruga izbora i ustavnim promenama koje će smanjiti nadležnosti predsednika i ojačati parlament. Na ponovljenim izborima Juščenko glatko pobeđuje Janukoviča (vidi Kuzio 2005; Wilson 2005).

Skandal povodom Kučmine uloge u uklanjanju Gongadzea razdvaja funkcionisanje takmičarskog autoritarizma u Ukrajini na dva razdoblja. U većem delu prvog razdoblja, nasuprot moćne izvršne vlasti oličene u autoritarnom predsedniku stoji parlamentarna većina nereformisane Komunističke partije, koja osim toga ne prihvata nezavisnost Ukrajine, i Socijalističke partije. Od 1999, oligarhijski sistem, prethodno razvijen u odnosima izvršne vlasti i uticajnih poslovnih ljudi, širi se na parlament, kojim sada dominiraju stranke koje predstavljaju glavne oligarhijske interese i podržavaju predsednika. Tek posle smenjivanja Juščenka s mesta premijera 2001. – pošto je uspeo da smanji državne privilegije oligarsima i otvori tržišnu utakmicu, pokrene ekonomski rast i postane najpopularniji političar u zemlji – nastaje ozbiljnija, demokratski usmerena opoziciona grupacija. Dakle, snažna antisistemska opozicija, odsustvo demokratske opozicije i, naročito od 1999, dominacija stranaka koje zastupaju oligarijske interese, omogućili su predsedniku da autoritarnom manipulacijom kontroliše političku i društvenu scenu. Raširena korupcija, u sprezi sa prismotrom od strane organa bezbednosti i prikupljanjem dokaza o kršenju zakona, omogućava režimu da sistematski koristi ucene da bi obezbedio povinovanje uticajnih pojedinaca i preduzeća svojim naredbama (Darden 2001).

Ogroman pad poverenja građana u ustanovu predsednika republike usled skandala Gongadze, sa 60% u januaru na samo 7% u martu 2001.

godine (Kudelia 2007, 83), označava prekretnicu u političkom životu. Ova činjenica primorava Kučmu da se još više osloni na finansijsku, organizacionu i medijsku podršku oligarha, dok ubrzani ekonomski rast i otvorenija tržišna utakmica podstiču još oštrije takmičenje među oligarsima za kontrolu nad javnim resursima. S druge strane, stvaranjem novog opozicionog bloka predvođenog najpopularnijim političarem u zemlji, pojedini „minigarsi“, tj. oligarsi iz drugog i trećeg ešalona, menjaju stranu i, prvo tajno a zatim i javno, podržavaju opoziciju. Tako Naša Ukrajina, mada u opoziciji, postaje pojedinačno najveći politički blok u parlamentu posle izbora 2002, i magnet za sve nezadovoljnike i oportuniste. „Minigarsi“ obezbeđuju velika finansijska i organizaciona sredstva za izbornu kampanju opozicije 2004. i pristup medijima, tako da značajna finansijska i organizaciona pomoć stranih vlada i nevladinih organizacija samo dopunjuje već postojeće resurse opozicije. Naglo slabljenje centralne kontrole u vreme predsedničkih izbora, izazvanog prelaskom pojedinih oligarha na stranu opozicije i istorijski uslovljenom podrškom stanovnika zapadnog dela Ukrajine opoziciji, primorao je vladajući krug da pojača izborne manipulacije u malom broju istočnih regiona i tako izazove velike demonstracije koje su se završile širokim smenama u političkom vrhu.

Protesti u Srbiji i Ukrajini bili su deo šireg pokreta za uspostavljanje demokratije. Omogućili su odbranu izbornih rezultata opozicije, smenu vlasti i uspostavljanje regularne i poštene izborne utakmice u narednim godinama. Pritom, uspešni primeri široke mobilizacije protiv režima u Srbiji 2000. i Gruziji 2003. značajno su uticali na ciljeve i oblike delovanja opozicije u Ukrajini (Beissinger 2007). Ipak, bilo je i značajnih razlika između ovih protesta. Demokratska opozicija je nastala i ojačala znatno ranije u Srbiji usled povoljnog nasleđa jugoslovenskog autoritarizma što se odrazilo i na tip vođstva i obim protesta. Vođstvo ujedinjene opozicije koja je pobedila Miloševića aktivno se suprotstavljalo režimu od početka devedesetih, uz dva-tri manje bitna izuzetka, a vođe opozicije u 2000. godini – Koštunica i Đinđić – bili su disidenti i pod komunističkim režimom. Nasuprot tome, vođstvo opozicije u Ukrajini 2004, uz par izuzetaka, bilo je veoma blisko povezano s vlašću dve-tri godine, a u nekim slučajevima i svega nekoliko meseci, pre njenog pada. Pored Juščenka, koji je bio Kučmin premijer 1999-2001, i druge ličnosti opozicije, Timošenko, koja je bila jedan od oligarha a zatim vođa parlamentarne grupe koja je podržavala predsednika i zamenik premijera Juščenka, niz ključnih predstavnika opozicije neposredno je proizašao iz Kučminog režima. Očigledno, visoko takmičarski oligarhijski sistem, koji je dugo otežavao uspostavljanje demokratije u Ukrajini, istovremeno je pružao značajne resurse uticajnim pojedincima-oportunistima unutar vladajućeg kruga da se suprotstave predsedniku u trenucima kriza (Way 2005, 199-200).

Pored toga, demonstracije protiv režima u Srbiji privukle su značajno veći broj učesnika nego u Ukrajini, naročito ako se ima u vidu višestruko veći broj stanovnika Ukrajine, i zato imale značajno veći politički uticaj. Već su martovske demonstracije 1991. i letnji protesti naredne godine ozbiljno uzdrmali režim Miloševića, kao i zimski protesti 1996/1997, dok protesti opozicije u Ukrajini pre kraja 2004. nisu ozbiljnije ugrozili Kučmu. Protesti u obe zemlje uspeali su da uzdrmaju temelje režima jedino u onim slučajevima kada su se poklopili sa širokom mobilizacijom opozicionih stranaka, građanskog društva i velikog broja građana. U ostalim slučajevima, kao što su protesti u Kijevu 2001, protesti su pomogli da se delegitimiše režim i otvori veliki jaz između države i društva, i tako olakša stvaranje demokratske opozicije i izbijanje tenzija u okviru režimskih snaga (vidi Kudelia 2007, 84). Ukratko, analiza međusobnih veza između takmičarskog autoritarizma i talasa mobilizacije u Srbiji i Ukrajini pokazuje da je ovaj oblik režima podložniji pritisku „odozdo“ nego drugi oblici autoritarizma.

ZAKLJUČAK

Primeri protesta u komunističkom autoritarizmu u Poljskoj i Jugoslaviji i takmičarskom autoritarizmu u Srbiji i Ukrajini pokazuju ne samo da su masovni protesti u nedemokratskom političkom miljeu mogući, već i da mogu bitno uticati na politički život. Uspon, dinamika i ishodi protesta u nedemokratskim režimima i demokratijama, kao i u različitim oblicima nedemokratskih režima, značajno se razlikuju. U onim nedemokratskim režimima koje karakteriše ograničeni društveni, ekonomski i institucionalni ili politički pluralizam i niži nivo represije prema potencijalnim učesnicima u protestu, dakle u autoritarnim i mešovitim režimima, protesti mogu – u trenucima promena saveza i sukoba između i unutar vladajućeg kruga i interesnih grupa koje ih podržavaju i uz pomoć uticajnih saveznika – dostići veliki obim, održati se u dužem razdoblju i značajno uticati na politiku, personalni sastav, strukturu i delovanje ovih režima.

U komunističkim autoritarnim režimima, kolektivno delovanje običnih ljudi bilo je veoma ograničeno, mada su komunistička rukovodstva ozbiljnije shvatala i u pojedinim situacijama tolerisala proteste pripadnika pojedinih grupa usled zvanične ideologije i određenog istorijskog, političkog i institucionalnog nasleđa. Nasuprot tome, takmičarski autoritarizam je omogućio opozicionim snagama u najširem smislu da se uz znatno manja ograničenja organizuju, regrutuju svoje pristalice i otvoreno suprotstave autoritarnim vlastima unutar ili van političkih ustanova i tako značajno olakšao učešće u antirežimskim protestima. Ciljevi i strategije protesta bili su značajno različiti. Zahtevi su obuhvatali širok raspon: od priznanja prava na samoorganizovanje učesnika u protestu i promene

politike u pojedinim oblastima i smene pojedinih funkcionera u komunističkom autoritarizmu do otvorenih zahteva za smenu vlastodržaca i promenu pravila igre, tj. uspostavljanje demokratije u mešovitim režimima. Nenasilni oblici delovanja aktivista u sva četiri primera izvirali su uglavnom iz strategije izbegavanja represije režima i istorijskog iskustva koje je sugerisalo da nasilje retko uspeva, i koncentrisanja opozicije na izbore u takmičarskom autoritarizmu, mada su neki od uticajnih aktivista imali i doktrinarne ili moralne razloge da odbace nasilna sredstva u suprotstavljanju autoritarnoj vladavini.

Ishodi protesta pokrili su široki raspon, od postepenog i kumulativnog uticaja na politiku vlasti u pojedinim oblastima, institucionalnih reformi i personalnih promena u političkom vrhu, promena odnosa države i društva, pa do promena tipa režima i državne organizacije. Velike političke promene, kao što su bile one u Poljskoj i Jugoslaviji krajem osamdesetih, i u Srbiji i Ukrajini dvehiljaditih, dogodile su se samo u slučajevima kada su i drugi bitni činiooci, kao što su strukturni uslovi, sukobi unutar vladajućeg kruga i međunarodni činiooci, delovali u istom smeru. Primeri Poljske i Srbije sugerišu da je ujedinjavanje različitih grupa u otporu autoritarnim vlastima, u vidu zajedničkih okvirnih programskih zahteva i trajnijih organizacionih saveza, ključno za ostvarivanje političkih promena. Ako su ciljevi ovako organizovanih opozicionih snaga demokratski, dugoročni ishod promena biće najverovatnije uspostavljanje i učvršćenje demokratije. Nasuprot tome, primeri Jugoslavije i Ukrajine govore da, ako nema ozbiljnijeg programskog i trajnijeg organizacionog ujedinjavanja protivnika vlasti, nosioci i učesnici protesta mogu značajno uticati na politički život samo putem stvaranja širokih, privremenih taktičkih saveza sa drugim grupama nezadovoljnika i sa oportunistički nastrojenim delovima establišmenta. U tom slučaju, postojanje raznolikih, neusaglašenih zahteva i odsustvo trajnijih saveza i organizacija ostavlja preveliki prostor novim ili delimično reformisanim vladajućim krugovima da, u novim okolnostima i kada energije građana splasnu, izgrade nove oblike nedemokratskih ustanova. ¶

BIBLIOGRAFIJA

- Ackerman, P. and DuVall, J. (2000) *A Force More Powerful: A Century of Nonviolent Conflict*, New York, St. Martin's Press.
- Aslund, A. (2006) "The Ancien Regime: Kuchma and the Oligarchs, in A. Aslund", in M. McFaul (Eds.), *Revolution in Orange: The Origins of Ukraine's Democratic Breakthrough*, Washington, D.C., Carnegie Endowment for International Peace, 9-28.

- Beissinger, M.R. (2007) "Structure and Example in Modular Political Phenomena: The Diffusion of Bulldozer/Rose/Orange/Tulip Revolutions", *Perspectives on Politics*, 5 (2), 259-76.
- Bokovoy, M.K. (1998) *Peasants and Communists: Politics and Ideology in the Yugoslav Countryside, 1941-1953*, Pittsburgh, University of Pittsburgh Press.
- Darden, K.A. (2001) "Blackmail as a Tool of State Domination: Ukraine under Kuchma", *East European Constitutional Review*, 10 (2-3).
- Diamond, L. (2002) "Thinking About Hybrid Regimes", *Journal of Democracy*, 13 (2), 21-35.
- Đaković, S. (1984) *Sukobi na Kosovu*, Beograd, Narodna knjiga.
- Ekiert, G. (1996) *The State Against Society: Political Crises and their Aftermath in East Central Europe*, Princeton, N.J., Princeton University Press.
- Ekiert, G. and Kubik, J. (1999) *Rebellious Civil Society: Popular Protest and Democratic Consolidation in Poland, 1989-1993*, Ann Arbor, The University of Michigan Press.
- Evans, P., Rueschemeyer, D. and Skocpol, T. (Eds.) (1985) *Bringing the State Back In*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Fishman, R. (1990) "Rethinking State and Regime: Southern Europe's Transition", *World Politics*, 42 (3), 422-40.
- Fočo, S. (1989) *Štrajk između iluzije i zbilje*, Beograd, Radnička štampa.
- Gamson, W. (1992) "The Social Psychology of Collective Action", in A. Morris, and C. McClurg Mueller (Eds.), *Frontiers in Social Movement Theory*, New Haven, Yale University Press, 53-76.
- Garton Ash, T. (1999) *The Polish Revolution: Solidarity*, London, Penguin Books.
- Goldstone, J.A. and Tilly, C. (2001) "Threat (and Opportunity): Popular Action and State Response in the Dynamics of Contentious Action", in R.R. Aminzade, J.A. Goldston, D. McAdam, E.J. Perry, W.H. Sewell Jr., S. Tarrow, and C. Tilly (Eds.), *Silence and Voice in the Study of Contentious Politics*, Cambridge, Cambridge University Press, 179-94.
- Goodwin, J. (2001) *No Other Way Out: States and Revolutionary Movements, 1945-1991*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Jovanov, N. (1979) *Radnički štrajkovi u Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji od 1958. do 1969. godine*, Beograd, Zapis.
- Kitschelt, H. (1986) "Political Opportunity Structures and Political Protest: Anti-Nuclear Movements in Four Democracies", *British Journal of Political Science*, 16, 57-85.

- Klandermans, B. (1988) "The Formation and Mobilization of Consensus", in B. Klandermans, H. Kriesi, and S. Tarrow (Eds.), *From Structure to Action: Comparing Social Movement Research Across Cultures*, Vol. 1, Greenwich, JAI, 173-96.
- Kola, P. (2003) *The Search for Greater Albania*, London, Hurst.
- Kriesi, H., Koopmans, R., Dyvendak, J.W. and Giugni, M.G. (1995) *New Social Movements in Western Europe: A Comparative Analysis*, Minneapolis, University of Minnesota Press.
- Kudelia, S. (2007) "Revolutionary Bargain: The Unmaking of Ukraine's Autocracy through Pacting", *Journal of Communist Studies and Transition Politics*, 23 (1), 77-100.
- Kuzio, T. (2005) "The Opposition's Road to Success", *Journal of Democracy*, 16 (2), 118-30.
- Laba, R. (1991) *The Roots of Solidarity: A Political Sociology of Poland's Working-Class Democratization*, Princeton, Princeton University Press.
- Lawson, S. (1993) "Conceptual Issues in the Comparative Study of Regime Change and Democratisation", *Comparative Politics*, 25 (2), 183-205.
- Levitsky, S. and Way, L. (2002) "The Rise of Competitive Authoritarianism", *Journal of Democracy*, 13 (2), 51-65.
- Levitsky, S. and Way, L. (2010) *Competitive Authoritarianism: Hybrid Regimes After the Cold War*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Lilly, C.S. (2001) *Power and Persuasion: Ideology and Rhetoric in Communist Yugoslavia, 1944-1953*, Boulder, Westview Press.
- Linz, J. and Stepan, A. (1996) *Problems of Democratic Transition and Consolidation: Southern Europe, South America and Post-communist Europe*, Baltimore, Johns Hopkins University Press.
- Linz, J.J. (2000) *Totalitarian and Authoritarian Regimes*, Boulder and London, Lynne Rienner Publishers.
- McAdam, D. (1999) *Political Process and the Development of Black Insurgency, 1930-1970*, Chicago, University of Chicago Press.
- McAdam, D., Tarrow, S. and Tilly, C. (1998) "Toward an Integrated Perspective on Social Movements and Revolution", in M. Lichbach, and A. Zuckerman (Eds.), *Comparative Politics*, Cambridge, Cambridge University Press.
- McCarthy, J.D. and Zald, M.N. (1977) "Resource Mobilization and Social Movements: A Partial Theory", *American Journal of Sociology*, 82, 1212-41.
- Meyer, D.S. (2004) "Protest and Political Opportunities", *Annual Review of Sociology*, 30, 125-45.

- O'Brien, K.J. and Li, L. (2006) *Rightful Resistance in Rural China*, Cambridge, Cambridge University Press.
- O'Donnell, G. and Schmitter, P.C. (1986) *Transitions from Authoritarian Rule: Tentative Conclusions About Uncertain Democracies*, Baltimore, Johns Hopkins University Press.
- Popov, N. (1983) *Društveni sukobi: izazov sociologiji*, Beograd, Centar za filozofiju i društvenu teoriju.
- Roberts, A. and Garton Ash, T. (Eds.) (2009) *Civil Resistance and Power Politics: The Experience of Non-violent Action from Gandhi to the Present*, Oxford, Oxford University Press.
- Schedler, A. (Ed.) (2006) *Electoral Authoritarianism: The Dynamics of Unfree Competition*, Boulder and London, Lynne Rienner Publishers.
- Schedler, A. (2006) "The Logic of Electoral Authoritarianism", in A. Schedler (Ed.), *Electoral Authoritarianism: The Dynamics of Unfree Competition*, Boulder and London, Lynne Rienner Publishers, 1-23.
- Schock, K. (2005) *Unarmed Insurrections: People Power Movements in Non-democracies*, Minneapolis, University of Minnesota Press.
- Scott, J. (1990) *Domination and the Arts of Resistance: Hidden Transcripts*, New Haven, Yale University Press.
- Sekulić, D. (1987) *Štrajk ili obustava rada - jedan sociološki pristup*, *Kulturni radnik*, 40 (6), 23-33.
- Smelser, N. (1962) *Theory of Collective Behavior*, New York, Free Press.
- Snow, D. and Benford, R. (1988) "Ideology, Frame Resonance, and Participant Mobilization", in B. Klandermans, H. Kriesi, and S. Tarrow (Eds.), *From Structure to Action: Comparing Social Movement Research Across Cultures*, Vol. 1, Greenwich, JAI, 197-217.
- Staniszki, J. (1984) *Poland's Self-limiting Revolution*, Princeton, N.J., Princeton University Press.
- Tarrow, S. (1998) *Power in Movement: Social Movements and Contentious Politics*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Tilly, C. (1984) "Social Movements and National Politics", in C. Bright, and S. Harding (Eds.), *Statemaking and Social Movements: Essays in History and Theory*, Ann Arbor, University of Michigan Press, 297-317.
- Tilly, C. (2006) *Regimes and Repertoires*, Chicago, The University of Chicago Press.
- Vladislavljević, N. (2008) *Serbia's Antibureaucratic Revolution: Milošević, the Fall of Communism and Nationalist Mobilization*, Basingstoke, Palgrave Macmillan.

- Vladisavljević, N. (2010) "Mešoviti režimi, protesti i 5. oktobar", in D. Pavlović (Ed.), *Razvoj demokratskih ustanova u Srbiji: deset godina posle*, Beograd, Heinrich Boell Stiftung, 13-23.
- Way, L.A. (2005) "Kuchma's Failed Authoritarianism", *Journal of Democracy*, 16 (2), 131-45.
- Way, L.A. (2005) "Rapacious Individualism and Political Competition in Ukraine, 1992-2004", *Communist and Post-Communist Studies*, 38, 191-205.
- Wickham-Crowley, T. (1992) *Guerrillas and Revolution in Latin America: A Comparative Study of Insurgents and Regimes Since 1956*, Princeton, NJ, Princeton University Press.
- Wilson, A. (2005) *Ukraine's Orange Revolution*, New Haven, Yale University Press.
- Wilson, A. (2009) "Ukraine's Orange Revolution of 2004: The Paradoxes of Negotiation", in A. Roberts and T. Garton Ash (Eds.), *Civil Resistance and Power Politics: The Experience of Non-violent Action from Gandhi to the Present*, Oxford, Oxford University Press, 335-53.

Datum predaje teksta: 23. 01. 2011.

SUMMARY

THE POLITICS OF PROTEST IN NON-DEMOCRATIC REGIMES

The paper explores the politics of protest in non-democratic regimes using insights from comparative regime analysis and social movement theory. A regime type strongly shapes factors that trigger popular mobilization, the repertoires of collective action and their implications. Protest politics may produce a considerable political change, such as policy and personality change in the political establishment, as well as important shifts in the structure and operation of non-democratic regimes, even regime change. The paper provides evidence from the late communist authoritarian Poland and Yugoslavia, in which sustained protests contributed to the collapse of regime and state, and the post-communist competitive authoritarian Serbia and Ukraine, which experience repeated protest waves and were brought down by protest politics.

KEY WORDS: authoritarianism, competitive authoritarianism, popular protest, mobilization, Poland, Yugoslavia, Serbia, Ukraine

